

5^η διάλεξη

Τα βιβλία ως ίχνη σχολικής εκπαίδευσης στον βυζαντινό Άθωνα

- Το σχολείο υπῆρξε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Βυζαντίου στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν Ἐκκλησία. Πολλὰ παιδευτήρια ἦταν προσαρτημένα σὲ ναοὺς καὶ ἰδιαίτερα τὰ μοναστήρια ἀποτέλεσαν κέντρα ἐκπαίδευσης, διάδοσης καὶ διαμόρφωσης τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λογοτεχνίας, καθὼς πολλοὶ τὸν ἀριθμὸ μοναχοὶ υπῆρξαν, ταυτόχρονα, καὶ δάσκαλοι σὲ ὁλόκληρη τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Σὲ ὅλη τὴν μακραίωνη ἱστορία τῆς ἀθωνικῆς κοινοπολιτείας ἐκάρησαν μοναχοὶ διαπρεπεῖς κοσμικοὶ δάσκαλοι, μὲ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὸν ὄσιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη.
- Ἀρχικά, ὁ μέσος ὅρος τῶν μοναχῶν τοῦ Ἄθωνα χαρακτηριζόταν διαχρονικὰ ἀπὸ ἓνα ἀρκετὰ χαμηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο. Τείνουμε νὰ θεωρήσουμε κάπως παρακινδυνευμένη τὴν ἄποψη ὅτι ἡ παιδεία στὸν Ἄθωνα κατεῖχε διαχρονικὰ ἐξέχουσα θέση, ἐφόσον οἱ πηγές μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἐγκαταβίωσαν δάσκαλοι σὲ μονές τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, καθὼς δὲν εἶναι βέβαιο πόσοι ἐξ αὐτῶν ἐξάσκησαν αὐτὴ τους τὴν ιδιότητα καὶ μετέφεραν τὴ γενικότερη ἐνασχόλησή τους μὲ τὰ γράμματα καὶ ἐντὸς τοῦ Ἄθωνα. Ὡστόσο, τὸ ἐπίπεδο ἐγγραμματοσύνης τῶν ἀγιορειτῶν μοναστῶν δὲν υπῆρξε ἐνιαῖο καθ' ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Ὁ Οἰκονομίδης, ἐξετάζοντας τὴν ὀρθογραφία καὶ διάφορα ἄλλα δεδομένα τῶν ὑπογραφῶν στὰ ἔγγραφα ποὺ συντέθηκαν στὸν Ἄθωνα μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 15^{ου} αἰ., πρότεινε τὴν διάκριση τῆς ἀθωνικῆς ἐγγραμματοσύνης σὲ τρεῖς διαφορετικὲς περιόδους:
 1. Στὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 10^ο ἕως καὶ τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} αἰ. ἡ ἐγγραμματοσύνη κυμαίνεται σὲ ἰδιαίτερος χαμηλὰ ἐπίπεδα,
 2. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ 14^{ου} αἰ. τὸ ἐπίπεδο ἐγγραμματοσύνης κρίνεται ὡς ἀρκετὰ ὑψηλό,
 3. Στὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ τῶν τελῶν τοῦ 14^{ου} καὶ τῶν τελῶν τοῦ 15^{ου} αἰ. παρατηρεῖται κατακόρυφη πτώση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν μοναχῶν.
- Στρέφοντας τὴν προσοχή μας στὴ συγγραφικὴ παραγωγή τοῦ Ἁγίου Ὀρους, διαπιστώνουμε ὅτι αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας τοῦ Οἰκονομίδη, καθὼς, παρότι δὲν ἀπουσιάζουν μοναχοὶ ὑψηλῆς μόρφωσης ἀπὸ τὶς ἀθωνικὲς μονές, στὸ Ἅγιον Ὀρος συντέθηκαν ἐλάχιστα κείμενα μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} αἰ., μὲ τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν νὰ ἀνήκουν στὸ ἀγιολογικὸ καὶ ὑμνογραφικὸ εἶδος. Ἡ ἀνθησις τῆς ἀθωνικῆς γραμματείας συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος τὸν 14^ο αἰ.. Οἱ τρεῖς βασικοὶ λόγοι αὐτῆς τῆς «πνευματικῆς ἀναγέννησης» τοῦ Ἁγίου Ὀρους κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο εἶναι τὸ ἰδιαίτερος ὑψηλὸ ἐπίπεδο μόρφωσης τῶν μοναχῶν, ἡ ὑπέρομη αὐξηση

θησαυρῶν, κειμηλίων καὶ κωδίκων τῶν μονῶν, ὅπως καὶ ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς πνεύματος «μοναστικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ».

- Λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς σωζόμενες πηγές ποὺ σχετίζονται μὲ ἀγιορεῖτες πατέρες ποὺ ἔζησαν στὸν Ἄθωνα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, διαπιστώνουμε πὼς μόνο σὲ δύο περιπτώσεις κειμένων ὑπάρχουν ῥητὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴν λειτουργία παιδευτηρίων ἐντὸς τῆς ἀγιορειτικῆς πολιτείας. Ὁ Βίος Β τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη μᾶς παρέχει τὴν πληροφῶρῃ ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀγίου ἡ μονὴ Μεγίστης Λαύρας διέθετε ἓνα ὀργανωμένο σχολεῖο ἐκμάθησης τῆς Βίβλου. Ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ὁποιασδήποτε μόρφωσης σὲ κάποια ἀπὸ τὰ μέλη τῆς λαυριωτικῆς ἀδελφότητος ὁ Ἀθανάσιος ὄρισε ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς πεπαιδευμένους μοναχοὺς ὡς διδασκάλους τους, οἱ ὅποιοι, μετὰ τὸ πέρασ τοῦ ἀποδείπνου, ἐπέλεγαν τὰ ψυχωφελέστερα βιβλικὰ ἐδάφια ὡς διδακτικὸ ὕλικὸ καὶ τὰ ἐρμήνευαν: «τινῶν γὰρ ἀδελφῶν ἀγραμμάτων ὄντων... ἐμπόδιον ἦν αὐτοῖς πρὸς τὸν δρόμον τῆς ἀρετῆς τὸ μὴ νοεῖν τὰς γραφάς. Διατοῦτο καὶ κελλία οἰκοδομηθῆναι αὐτοῖς ὠκονόμησε, κοιμητήρια καὶ παιδευτήρια ὀνομάσας αὐτά· ἐπέστησε δὲ τούτοις καὶ διδασκάλους, οἱ καὶ μετὰ τὴν ἀποπλήρωσιν τῶν ἀποδείπνων τὰς βίβλους κατέχοντες ὑπανεγίνωσκον αὐτοῖς τὰ ψυχωφελέστερα λόγια καὶ ταῦτα ἡρμήνευον τούτοις καὶ εἰς φόβον θεῖον καὶ ἀρετῆς ἐπιμέλειαν διήγειρον».
- Ἡ δευτέρη ὑπάρχουσα μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σχολεῖου στὸν βυζαντινὸ Ἄθωνα σώζεται στὸν Βίος τοῦ ὁσίου Μακαρίου τοῦ Μακροῦ. Ὁ Μακάριος ἐγκαταβίωσε κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 15^{ου} αἰ. στὴ μονὴ Βατοπεδίου, ὅπου εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ λάβει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μοναχικὸ σχῆμα, καὶ μία ἀξιοσημεῖωτη σὲ εὖρος θύραθεν παιδεία: «Ἐκπαιδεύεται τοίνυν παρὰ τοῦ πρώτου ποιμένος μετὰ τὸν πρῶτον τὴν ἐγκύκλιον παιδευσιν... Παραλαβῶν οὖν ἐνταῦθα ἅττ' ἐκεῖθεν παρέλιπεν, ῥητορικὴν τε καὶ φιλοσοφίαν, ἦνπερ δὴ λογικὴν καλοῦσι, καὶ τὴν ἄλλην, ἔτι γε μὴν γεωμετρίαν καὶ ἀριθμῶν ἀναλογίας καὶ ἀστρονομίαν, ὡς οὐδεὶς μίαν ἐξήσκησεν». Ἀναμφισβήτητα, τὸ συγκεκριμένο χωρίο τοῦ Βίου ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς σχολεῖου ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, στὸ ὁποῖο διετέλεσαν δάσκαλοι ἄθωνίτες μοναχοὶ ποὺ ἀνῆκαν στὸν κύκλο λογίων τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου.
- Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σαφεῖς ἀναφορὲς τῶν ὑφιστάμενων πηγῶν γιὰ τὴ λειτουργία μοναστικῶν σχολείων στὸν βυζαντινὸ Ἄθωνα, ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένες καταγραφὲς περιηγητῶν καὶ ἐπισκεπτῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο σχετικὰ μὲ τὰ βιβλία ποὺ φυλάσσονταν στὶς βιβλιοθηκὲς ἐπιμέρους μονῶν, οἱ ὁποῖες θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἐνδείξεις ὑπαρξῆς σχολείων. Ὁ Κυριάκος Ἀγκωνίτης ἐπισκέφθηκε τὴ μονὴ Βατοπεδίου στὶς 19 Νοεμβρίου 1444 καὶ τὸ διάστημα μεταξὺ 22-29 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους τὴ μονὴ Φιλοθέου. Κατέγραψε ὅτι στὴ

βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Βατοπεδίου ὑπῆρχε ἕνας κώδικας ποὺ παρέδιδε τὴν Ἰλιάδα καὶ ἕνα χειρόγραφο μὲ ἔργα τοῦ Ὀβιδίου σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση,¹ ἐνῶ στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Φιλοθέου σημείωσε ὅτι εἶδε κάποιον χειρόγραφο μὲ τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὸ ὁποῖο πλέον δὲν ἐντοπίζεται ἐκεῖ.

- Ἀκόμη, γνωρίζουμε πὼς μεταξὺ τῶν κωδίκων ποὺ φυλάσσονταν στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Παντοκράτορος τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 15^{ου} αἰ. καὶ ὕστερα μεταφέρθηκαν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ ἀπὸ τὸν ἀγνώστου λοιπῶν στοιχείων ἀπεσταλμένο Lunanus Xama, εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Vaticanus gr. 711 (τέλη 14^{ου} αἰ.): παραδίδει, μεταξὺ ἄλλων κειμένων, γραμματικὲς πραγματεῖες, ἔργα τῶν τριῶν ἀρχαίων τραγικῶν ποιητῶν καὶ λόγους τοῦ Δημοσθένη,

2. Vaticanus gr. 882 (τέλη 14^{ου} αἰ.): διασώζει τὸ ἔργο Ἐκλογή ἀττικῶν ὀνομάτων τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινοῦ φιλόλογου Θωμᾶ Μαγίστρου. Μάλιστα, ὁ Μελισσάκης εἰκάζει πὼς οἱ δύο προαναφερθέντες κώδικες ἀπηχοῦν τὰ λόγια ἐνδιαφέροντα τοῦ κτήτορά τους, παντοκρατορινοῦ μοναχοῦ Νικάνδρου Ἁγιονησίτη. Ἰδιαίτερα ἡ παρουσία κωδίκων μὲ γραμματικὲς πραγματεῖες, τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς τραγωδίαι καὶ τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μία ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀθωνικῶν παιδευτηρίων στὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἐφόσον κατὰ κύριο λόγο ὁ Ὅμηρος καὶ δευτερευόντως οἱ ἀρχαῖοι τραγικοὶ καὶ ὁ Δημοσθένης συνιστοῦσαν μερικὰ ἀπὸ τὰ συχνότερα ἀναγνώσματα τῆς βυζαντινῆς ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, αὐτὴ ἡ εἰκασία δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ περισσότερη βεβαιότητα, ἐπειδὴ ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση στὸν βυζαντινὸ Ἄθωνα βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ μία σειρὰ δυσεπίλυτων ζητημάτων.

- Τυπικὸ δείγμα αὐτῆς τῆς ἔλλειψης σχετικῶν πορισμάτων καὶ δεδομένων ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη καὶ ἔρευνα, ἐν γένει, δὲν ἔφεραν ἕως σήμερα στὸ φῶς καὶ δὲν ἐξακριβώσαν κάποια σχολικὴ αἴθουσα ἀθωνικοῦ παιδευτηρίου τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο, θὰ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε ὅτι δὲν θὰ ἦταν καὶ ἀπαραίτητο νὰ ὑπῆρχαν στὸν βυζαντινὸ Ἄθωνα αἴθουσες (ἢ ἀκόμη καὶ κελιά) μὲ ἀμιγῶς σχολικὴ χρήση· κάλλιστα, ἡ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ σὲ ὅποιονδήποτε χῶρο ἐνὸς μοναστηριοῦ, μὲ τὴν σχολικὴ πρακτικὴ νὰ συνυπάρχει ἐκεῖ ἀρμονικὰ μαζὶ μὲ διάφορες ἄλλες δραστηριότητες τοῦ καθημερινοῦ μοναστικοῦ βίου.² Ἄλλωστε, ὅπως σημειώνει εὐστοχα ὁ Browning, «... a school is a very simple institution. All it requires is a teacher, a room, and a book. And it can probably dispense with the last».

¹ Τὰ συγκεκριμένα χειρόγραφα εἶναι χαμένα σήμερα.

² Ὑπῆρχαν τέτοιοι χῶροι πολλαπλῶν δραστηριοτήτων, στοὺς ὁποίους ἐξυπηρετοῦνταν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ σχολικὲς ἀνάγκες, σὲ ἐκκλησίες τῆς βυζαντινῆς Καππαδοκίας.

- Στὸ παρελθὸν ἔχει ὑποστηριχθεῖ κατηγορηματικὰ ἢ ἀρκετὰ ἀφοριστικῆ ἀποψη πὼς ἡ ἐπίσημη σχολικὴ ἐκπαίδευση δὲν ἦταν μία λειτουργία τῶν βυζαντινῶν μοναστηριῶν, ἰδιαίτερα ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι πολλὰ σωζόμενα Τυπικὰ ἀπαγορεύουν στὰ παιδιά τῶν λαϊκῶν τὸ δικαίωμα εἰσόδου στὶς μονές γιὰ παιδαγωγικοὺς σκοποὺς. Ἀρχικὰ, ἐφόσον ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση στὸ Βυζάντιο ἦταν ἀποκλειστικὰ ἰδιωτικὴ, δηλαδὴ ἡ λειτουργία καὶ τὸ πλαίσιο δράσης της δὲν καθορίζονταν, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἀπὸ κρατικὲς ἐγκύκλιες διατάξεις,³ παραμένει ἀμφίβολο κατὰ πόσο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὀριστεῖ μὲ σαφήνεια καὶ οὐσιαστικὸ τρόπο ἡ φράση ἐπίσημη ἐκπαίδευση κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Θὰ ἦταν πλέον δόκιμο νὰ θεωροῦμε γενικὰ τὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση στὸ Βυζάντιο ὡς τὴ συνέχιση, ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ μετέπειτα, ἐνὸς συγκερασμοῦ τῆς διδασκαλίας ὀρισμένων, κατὰ κύριο λόγο κλασικῶν, κειμένων (Ὅμηρος, ἀρχαῖοι τραγικοί), τῶν ὁποίων ἡ σχολικὴ χρῆση πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴ συχνὴ παρουσία τους στὴν ὑφιστάμενη βυζαντινὴ χειρόγραφη παράδοση, καὶ κάποιων διδακτικῶν πρακτικῶν καὶ μαθημάτων, ὅπως ἡ παράφραση καὶ ἡ ῥητορικὴ, ποὺ ἀπαντοῦν διαχρονικὰ μὲ κάποια συχνότητα σὲ κείμενα καὶ πραγματεῖες βυζαντινῶν δασκάλων.
- Ἐντούτοις, ὅσο καὶ ἂν ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴ βυζαντινὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση ἔχει ἐξακριβώσει τὴν διδασκαλία, λίγο ἕως πολὺ, κάποιων συγκεκριμένων κλασικῶν κειμένων καὶ τὴν ὑπαρξὴ ὀρισμένων σχετικὰ κοινῶν γνωστικῶν ἐπιπέδων στὰ διάφορα βυζαντινὰ παιδευτήρια, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ κάθε περίπτωση αὐτὰ τὰ συμπεράσματα ἀφοροῦν μεμονωμένα σχολεῖα διαφόρων βυζαντινῶν περιόδων, τὰ ὁποῖα, ὅμως, εἶναι σχεδὸν ἀπίθανο νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ σύνολο τῶν παιδευτηρίων ποὺ λειτούργησαν διαχρονικὰ σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Ἐκτὸς αὐτοῦ, συγκεντρώνει λίγες πιθανότητες τὸ ἐνδεχόμενο ἀφενὸς ἡ διδακτικὴ ὕλη νὰ παρέμενε ἢ ἴδια σὲ κάθε περίπτωση σχολείου καὶ σὲ κάθε ἐποχῇ, καὶ ἀφετέρου αὐτὴ νὰ μὴν καθορίζοταν καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ὅπως τὸ κοινωνικὸ προφίλ τοῦ δασκάλου (κληρικός, λαϊκός) ἢ ἡ φύση τοῦ χώρου (ἐκκλησία, μονή, ἰδιωτικὸ κοσμικὸ σχολεῖο) ποὺ φιλοξενοῦσε μία σχολικὴ διαδικασία.⁴ Συνεπῶς, μολοντί ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔχει κομίσει ὡς τώρα ἀρκετὰ καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀξιόπιστα δεδομένα γύρω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση, οἱ παραπάνω

³ Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν μεμονωμένες περιπτώσεις, ὅπως ἡ Νεαρά τοῦ ἔτους 1107, ἡ ὁποία θέτει ἓνα ρυθμιστικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ἀνώτερη παιδεία κατὰ τὴν κομνήνεια περίοδο, ἐφόσον προβλέπει ὅτι οἱ διδάσκαλοι θὰ διορίζονται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἐνῶ δὲν εἶναι ἀμελητέα καὶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ πατριάρχη στὴν ἐπιλογή τους.

⁴ Ἐνδεικτικὰ, ἀναφέρουμε τὶς περιπτώσεις τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου Βουχειρᾶ: ὁ πρῶτος συνδύασε τὴν κοσμικὴ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία στὴ διδασκαλία του σὲ μοναστηριακὰ σχολεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀντικατέστησε στὴν ἐκπαιδευτικὴ πρακτικὴ του τὰ κείμενα τῆς θύραθεν γραμματείας μὲ τὰ ἔργα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

παράμετροι μᾶς ὠθοῦν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σήμερα βρίσκεται ἐνώπιόν μας μία σχετικὰ εὐρεῖα εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ σχολείου, ἀλλὰ ὄχι ὀλόκληρη ἢ φυσιογνωμία του.

- Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὰ μοναστήρια, τὰ ὁποῖα οὐσιαστικὰ δὲν σταμάτησαν σὲ κανένα χρονικὸ διάστημα νὰ δέχονται νεαρὰ ἄτομα, ποὺ στὴ συνέχεια θὰ λάμβαναν τὸ μοναστικὸ σχῆμα,⁵ διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στὴν προώθηση τῆς ἐκπαίδευσης, ἐφόσον ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ σὲ ἐμᾶς σχολεῖα ἦταν προσαρτημένα σὲ μονές, ὅπως τὸ σχολεῖο τῆς μονῆς Πετριτσονιτίσσης, τὸ σχολεῖο τῆς μονῆς τῶν Νοσιῶν στὴν ἀκτὴ τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ καὶ τὰ σχολεῖα τῶν μονῶν ἀγίου Ἰωάννη τῶν Στουδίου καὶ ἀγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων στὴν Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν μοναστικῶν τυπικῶν διατάξεων ἀπὸ τὴν Talbot, ὡς ἀπολύτως ἀξιόπιστου τεκμηρίου γιὰ τὴν ἀπουσία σχολικῆς ἐκπαίδευσης στὶς μονές, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τόσο πειστικὸ ἐπιχείρημα. Μάλιστα, συνυπολογίζοντας τὴν ἐπιβεβαιωμένη ὕπαρξη ἀρκετῶν μοναστικῶν σχολείων καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Βυζαντίου, ὁ συλλογισμὸς τῆς ἐρευνήτριας μᾶς ὠθεῖ νὰ διερωτηθοῦμε κατὰ πόσο θὰ πρέπει νὰ ἀναζητοῦμε τοὺς μαθητὲς ἐνὸς μοναστικοῦ σχολείου σὲ κάθε περίπτωση ἀποκλειστικὰ ἀνάμεσα σὲ ἄτομα μικρότερης ἡλικίας καὶ ὄχι καὶ σὲ (λιγότερο ἢ περισσότερο) ἀπαιδευτοὺς γηραιότερους μοναχοὺς. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἢ πιθανότατα νὰ εἶχαν παρακολουθήσει μαθήματα τῶν μοναστικῶν σχολείων, τουλάχιστον σὲ κάποιες περιπτώσεις, καὶ μοναχοὶ μίας μεγαλύτερης ἡλικιακῆς τάξης. Μία τέτοια ἐπιλογή θὰ μπορούσε νὰ ἀφορμᾶται εἴτε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ἐνὸς μοναστῆ νὰ γίνεи κάτοχος κάποιας μόρφωσης, ἔστω καὶ ὑποτυπώδους, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀνάθεση ἐνὸς διακονήματος ἐκ μέρους τοῦ ἡγουμένου (ιεροφάλης,⁶ βιβλιοθηκᾶριος, ἀρχιεροφύλακας), στὸ ὁποῖο ἡ μόρφωση τοῦ μοναχοῦ ἦταν βασικὸ προαπαιτούμενο.⁷ Ἰδιαίτερα στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου μίᾳ ἐκ τῶν βασικότερων, διαχρονικῶν διατάξεων τῆς ἀθωνικῆς κοινοπολιτείας εἶναι ἡ ἀπαγόρευση εἰσόδου σὲ ἀγένειους παῖδες, εἶναι δεδομένο πὼς οἱ ἀγιορεῖτες μοναχοί-μαθητὲς δὲν θὰ ἦταν ἰδιαίτερα μικρῆς ἡλικίας.
- Δὲν θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἀποψη πὼς ἰδιαίτερα κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο οἱ βιβλιοθηκῆς τῶν ἀθωνικῶν μονῶν διέθεταν πολλὰς χιλιάδες βιβλία. Ἐντούτοις, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς πολῦτιμα

⁵ Ὅλες οἱ μονές ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ παρέχουν εὐαγγελικὴ μόρφωση στοὺς μοναστές τους, ἢ ὁποῖα ἐπιτυχανόταν τόσο μέσω συνάξεων καὶ διδασκαλίας ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ἡγούμενο ὅσο καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀμοιβαίας διδασκαλίας ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς ἀδελφότητος.

⁶ Ἡ θέση τῶν Ψαλμῶν ὡς σχολικοῦ ἀναγνώσματος τοῦ βυζαντινοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἦταν ἀδιαμφισβήτητη.

⁷ Γενικὰ ἡ ἀνάγνωση καὶ ἡ γραφὴ κρίνονται ὡς ἀπαραίτητες γνώσεις γιὰ τοὺς μοναχοὺς ἀπὸ ὅλα τὰ μοναστηριακὰ Τυπικά.

χειρόγραφα ἐντάχθηκαν στὶς βιβλιοθήκες τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, οὔτε ἂν οἱ μοναχοὶ εἶχαν ἐκτιμήσει τὴν ἀξία τους. Σὲ αὐτὴ τὴ συζήτηση, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ χειρογράφου Parisinus Coisl. gr. 345 (δεύτερο μισό 10^{ου} αἰ.). Ὁ ἐν λόγω κώδικας σώζει τριάντα ἐπτὰ διαφορετικὰ λεξικά καὶ συντέθηκε στὴ μονὴ τῶν Στουδίου. Εἶναι δεδομένο ὅτι λεξικογραφικὰ ἔργα, ὅπως τὸ ὁμηρικὸ λεξικὸ τοῦ Ἀπολλωνίου Σοφιστῆ, τὰ λεξικά στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων Πλάτωνος, Λουκιανοῦ καὶ Λυκόφρονος,⁸ καθὼς καὶ τὸ λεξικὸ τοῦ Θεοδοσίου Γραμματικοῦ στοὺς Κανόνες τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ,⁹ ποὺ παραδίδονται στὸν παρισινὸ κώδικα, θὰ ἦταν ἰδιαίτερος χρήσιμα σὲ ἓνα σχολικὸ περιβάλλον. Κάποια στιγμή ὁ συγκεκριμένος κώδικας – ἄγνωστο τὸ πότε ἀκριβῶς – περιήλθε στὴν κατοχὴ τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ κατὰ τὸ διάστημα 1643-1653 ἀγοράστηκε ἀπὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα Ἀθανάσιο Ῥήτορα γιὰ τὸν γάλλο καρδινάλιο Séguier. Δὲν γνωρίζουμε, ὅμως, ἐὰν ὁ συγκεκριμένος κώδικας βρισκόταν στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας ἐντὸς τῶν χρονολογικῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντίου ἢ κατέφθασε ἐκεῖ μετὰ τὸ 1453. Ἔτσι, ἐλλείψει πολλῶν τέτοιων σχετικῶν μαρτυριῶν καὶ σὲ ἀρκετὲς ἄλλες περιπτώσεις χειρογράφων, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καθοριστεῖ μὲ βεβαιότητα πόση ἔκταση μπορεῖ νὰ ἐξέλαβε ἡ ἐνασχόληση τῶν μοναχῶν μὲ κλασικὰ κείμενα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Μάλιστα, στὸ Βυζάντιο ὑπῆρχε ἡ διαδεδομένη συνήθεια τῆς λήψης τοῦ μοναστικοῦ σχήματος ἀπὸ πολλοὺς ἀνθρώπους στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τους. Ἄν κάποιος μοναχὸς ἦταν κάτοχος μίας ὀρισμένης μόρφωσης ὡς κοσμικὸς, ἔπαιρνε μαζί του στὴ μονὴ καὶ τὰ βιβλία του, τὰ ὁποῖα καὶ τοποθετοῦνταν στὴ βιβλιοθήκη. Ἐντούτοις, δὲν ἦταν δεδομένο πὼς ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἢ καὶ περισσοτέρων πολυτιμῶν χειρογράφων σὲ μία μοναστικὴ βιβλιοθήκη θὰ προσέλκυε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῶν ὑπολοίπων μελῶν τῆς ἀδελφότητος, ἐκτὸς δηλαδὴ τοῦ κτήτορά τους, ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση ποὺ ἡ πλειονότητα τῶν μοναχῶν χαρακτηριζόταν ἀπὸ ἓνα χαμηλὸ ἐπίπεδο ἐγγραμματοσύνης. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, εἶναι δεδομένο ὅτι χειρόγραφα κλασικοῦ περιεχομένου¹⁰ ὑπῆρχαν στὶς βιβλιοθήκες τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τουλάχιστον κάποια ἀπὸ αὐτὰ συγκαταλέχθηκαν γιὰ διάφορους λόγους στὰ ἀπολεσθέντα τῶν ἀθωνικῶν βιβλιοθηκῶν.¹¹

⁸ Τὸ δυσνόητο ποίημα Ἀλεξάνδρα τοῦ Λυκόφρονος γνώρισε μεγάλη διάδοση στὸ Βυζάντιο καὶ ἀποτέλεσε σχολικὸ ἀνάγνωσμα, στοιχεῖο ποὺ ἐπιβεβαιώνεται, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὴ συγγραφὴ σχολίων σχετικά μὲ τὸ ἔργο ἀπὸ διαπρεπεῖς διδασκάλους τοῦ 12^{ου} αἰ. (Ἰωάννης Τζέτζης, Γρηγόριος Κορίνθου, Νικήτας Ἡρακλείας).

⁹ Οἱ Κανόνες τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ ἀποτέλεσαν συχνὸ σχολικὸ ἀνάγνωσμα κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο.

¹⁰ Εἶναι ὑπερβολικὴ ἡ θέση ὅτι δὲν μπορούμε νὰ εἴμαστε σίγουροι ἂν στὸν βυζαντινὸ Ἄθωνα ὑπῆρχαν γενικὰ μοναχοὶ ποὺ διάβαζαν κλασικὰ ἔργα. Εἶναι δεδομένο ὅτι τὰ κείμενα τῆς θύραθεν γραμματείας δὲν ἀφοροῦσαν ὅλους τοὺς μοναχοὺς, ἀλλά, ταυτόχρονα, εἶναι σίγουρο ὅτι κατὰ καιροὺς διάφοροι πεπαιδευμένοι μοναστὲς ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ κοσμικὰ κείμενα μὲ διάφορους τρόπους (σχολιασμός, ἀντιγραφή, διδασκαλία).

¹¹ Οἱ ἀπώλειες χειρογράφων ἀθωνικῶν βιβλιοθηκῶν ἀποδίδονται κυρίως σὲ λεηλασίες ἀπὸ κατακτητὲς, πυρκαγιὲς καὶ ὑπεξαίρεσεις ἀπὸ ἀπεσταλμένους ξένων ἡγεμόνων.

- Μία τέτοια περίπτωση απώλειας χειρογράφου αναδείχθηκε πριν από λίγα χρόνια από τον Ευ. Χρυσό: ένας κώδικας με τους πλατωνικούς διαλόγους, ο οποίος βρισκόταν στη βιβλιοθήκη κάποιας αθωνικής μονής, απαλλοτριώθηκε στα τέλη του 14^{ου} αι., κατόπιν συντονισμένης προσπάθειας, όπως αποδεικνύει και η σωζόμενη αλληλογραφία τους, από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και τον Δημήτριο Κυδώνη. Σε επιστολή προς τον δάσκαλό του, Κυδώνη, ο αυτοκράτορας προσπαθεί απεγνωσμένα να δικαιολογήσει αυτή την ύφαρπαγή, σημειώνοντας ότι ουσιαστικά το πλατωνικό χειρόγραφο δεν ήταν ένδεδειγμένο για τους αθωνίτες μοναχούς, καθώς αυτοί είχαν εγκαταλείψει έντελώς την κοσμική σοφία, καταδικάζοντας με αυτόν τον τρόπο το πλατωνικό χειρόγραφο σε πλήρη άχρηστία.¹² Είμαστε απόλυτα σύμφωνοι με την άποψη του Ευ. Χρυσού ότι αυτή η αναφορά του Μανουήλ Β΄ δεν ανταποκρίνεται στο πνευματικό γίγνεσθαι του Άθωνα κατά τον 14^ο αι.. Είναι αποδεδειγμένο ότι το μορφωτικό επίπεδο των άγιορειτών πατέρων βρισκόταν αυτή την περίοδο σε ιδιαίτερος ύψηλο επίπεδο και πώς το σύγχρονο κίνημα του Ήσυχασμού επέφερε την άνθηση της αθωνικής γραμματείας. Αυτή την εποχή ο Άθως βρίσκεται σε μία κατάσταση «πνευματικής αναγέννησης», η οποία προκύπτει ως το άθροισμα ενός ιδιαίτερος ύψηλου μορφωτικού επιπέδου των μοναχών, μίας υπέρμετρης αύξησης κειμηλίων και κωδίκων των μονών, καθώς και της ανάπτυξης ενός πνεύματος «μοναστικού έγκυκλοπαιδισμού». Ειδικά η πλατωνική σκέψη ήταν παρούσα στην ήσυχαστική έριδα της ίδιας περιόδου, γεγονός που, μεταξύ άλλων, αποδεικνύεται και από τις πλατωνικές άπηχήσεις στα σωζόμενα κείμενα του άγιου Γρηγορίου του Παλαμά. Ιδιαίτερα, μάλιστα, αν συνυπολογίσουμε ότι οί πλατωνικοί διάλογοι συγκαταλέγονταν διαχρονικά ανάμεσα στα συχνότερα χρησιμοποιούμενα αναγνώσματα του βυζαντινού σχολείου, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η σύνδεση αυτού του πλατωνικού χειρογράφου με μία σχολική διαδικασία στον βυζαντινό Άθωνα. Επιπλέον, ένα άλλο παράδειγμα τέτοιου άπολεσθέντος κώδικα, με μία λιγότερη περιπετειώδη ιστορία αναφορικά με την εξέλιξη της κτήσης του, αποτελεί ο Mosquensis Synod. gr. 299 (Vlad. 472) (14^{ος} αι.), ο

¹² G.T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, translation and notes*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 8], Washington, D.C., 1977, Έπ. 3 (σ. 7-9, στ. 2-17): «Ο φιλῶν ἐζήτει, ἔχει, τὸν Πλάτωνα. ἀλλὰ τὸν ἄνδρα σοὶ δῶρον γενέσθαι οὐκ ἄτοπον ἀξιούμεν ἡγεῖσθαι, μάλιστα δὲ καὶ χάριτας αὐτὸν ἀνομολογεῖν ἡμῖν δίκαιον οὐχ ἤττον ἢ σέ γε τοῦτον δεξάμενον. εἰ γὰρ τοῦ μὴ ζῶντος τὸ ζῶν ἄμεινον δέον δοκεῖ τῇ ῥείνου σοφία, ζῶν δὲ κυρίως οὐκ ἂν ποτε λέγοιτο οὐδ' ἂν εἴη ὁ μὴ κινεῖται μηδ' ἐνεργεῖ μηδὲ λέγει. ἦν δ' οὗτος οὕτως ἔτεσιν ἤδη τοσοῦτοις ἄτ' ἀνάρμοστος μοναχοῖς πάλαι τὴν τοῦ κόσμου σοφίαν καταλιποῦσι. ζῶντα δὲ νῦν αὐτὸν σὺ καὶ ἐνεργὸν ἀποφαίνεις· ἡ δὲ αἰτία τούτων ἐγώ. εἰ ταῦτα τοίνυν ταύτη γε ἔχει, ὁ φαμεν ἀληθές, εἰ καὶ θαυμαστόν τισι δόξει· ἐν ᾧ τις δῶρον γίγνεται καὶ οἶον δουλεύει τούτῳ τούτου χάριν εἰδέναι. πλὴν τί μὴ τὸ γίγνεται καὶ οἶον δουλεύει τούτῳ τούτου χάριν εἰδέναι. πλὴν τί μὴ τὸ μείζον λέγω; εἰ γὰρ δι' ἡμῶν τοῦτ' αὐτῷ μόνον ὑπῆρξε, τὸ νεκρὸν ὥσπερ ὄντα ἀναβιώναι, μικρὰν ἂν εἴη χάριν ὀφείλων εἰ μὴ καὶ τὸ ζῆν φιλοσόφως προσῆν. ἐπεὶ δ' ἀμφοτέρω ἔχει καὶ ἂν εὐξαιτο γέγονε, ποῶν αὐτῷ πεπραγμένων δύναιτ' ἂν τὴν χάριν ἐκτίσαι; εἰ γὰρ τοιοῦτος, φασίν, ἕκαστος οἷσπερ ἤδεται ξυνῶν, συνῶν σοὶ τό θ' ἡδέως βιοῦν εἰκότως ἀνσχοίη καὶ πρὸς γε ἔτι τὸ φιλοσόφως. ποῦ γὰρ εἰ μὴ παρά σοι;».

ὁποῖος συντέθηκε στὸ ἀντιγραφικὸ ἐργαστήριο τῆς μονῆς Βατοπεδίου καὶ παραδίδει τὴν Ὀδύσεια μαζί με σχόλια καὶ γλῶσσες.

- Παράλληλα, δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας πὼς τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ Βίοι ἀθωνιτῶν ἀγίων καὶ κείμενα ἀγιορειτῶν πατέρων δὲν περιλαμβάνουν πληροφορίες γιὰ τὴ λειτουργία σχολείων στὸν βυζαντινὸ Ἄθωνα, δὲν συνεπάγεται αὐτόματα πὼς αὐτὰ δὲν ὑπῆρξαν ἐκεῖ αὐτὴ τὴν περίοδο. Πιθανῶς σὲ κάποιες περιπτώσεις τὰ μοναστικὰ παιδευτήρια τοῦ Ἄθωνα νὰ εἶχαν μία περισσότερο ὑποτυπώδη μορφή καὶ νὰ προσέφεραν λίγα τὸν ἀριθμὸ μαθήματα (ἐνδεχομένως μόνο τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευση, τὰ λεγόμενα ἱερὰ γράμματα), ὅποτε δὲν κρίθηκαν ἄξια καταγραφῆς στὰ συγκεκριμένα κείμενα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ιδιαίτερα στὰ τμήματα Βίων ποὺ ἀναφέρονται στὴν παραμονὴ τῶν ἀγίων στὸν Ἄθωνα, ἐπειδὴ ὁ κύριος στόχος τῶν βιογράφων εἶναι νὰ ἐξυμνήσουν τὶς ιδιαίτερες πνευματικὲς ἀρετὲς τῶν τιμώμενων ἀγίων, τὴν προσήλωσή τους στὴν ἀσκητικὴ ζωὴ καὶ νὰ προτάξουν τὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ τῆς θείας σοφίας ἔναντι ὁποιασδήποτε ἄλλης μορφῆς γνώσης, ἐπιμέρους πληροφορίες γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς μονῆς, ὅπως ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς παιδευτηρίου, ἴσως ἐπιλέγεται σκόπιμα νὰ μὴν συμπεριληφθοῦν στὴν ἀφήγηση. Ὡς ἐκ τούτου, δυσκολευόμαστε νὰ πιστέψουμε ὅτι ἔστω καὶ λίγες διακεκριμένες μορφὲς βυζαντινῶν δασκάλων, οἱ ὁποῖοι ἐκάρησαν μοναχοί, δὲν συνέχισαν τὴ διδακτικὴ δραστηριότητά τους καὶ στὸν Ἄθωνα. Ὅπωςδήποτε, ὅμως, ἐφόσον πρωταρχικὸς στόχος ὄλων τῶν ἀγιορειτῶν πατέρων ἦταν ἡ ἀσκησιμὸς καὶ, συνεπῶς, ἡ παραίτηση ἀπὸ ὁποιαδήποτε κοσμικὴ δραστηριότητά τους, ποὺ σὲ κάποιες περιπτώσεις πεπαιδευμένων περιελάμβανε καὶ τὴ διδασκαλία, τότε δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκλάβουμε ὡς αὐτονόητη τὴ συνέχιση τῆς διδακτικῆς τους δραστηριότητας καὶ κατὰ τὴν μοναχικὴ ζωὴ.
- Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ παράδειγμα τοῦ δασκάλου Ἰσιδώρου Βουχειρᾶ. Ὡς κοσμικὸς ὁ Ἰσίδωρος γίνεται μαθητὴς τοῦ μοναχοῦ Γερασίμου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴ σειρά του ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη καὶ ἐγκαταβίβωνε σὲ κάποια μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Κατόπιν αἰτήματος τοῦ πνευματικοῦ δασκάλου του, ὁ Ἰσίδωρος μεταφέρει στοὺς ὤμους του, μέσα στὸ κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπιτηδεύματα γιὰ τὸν Γεράσιμο καὶ τοὺς ὑπόλοιπους μοναχοὺς. Μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ εὐγενικῆς καταγωγῆς Ἰσίδωρος καθίσταται πλέον διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς γιὰ ὅλους, ιδιαίτερα τὴν ἀριστοκρατία, παρότι δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη τὸ μοναχικὸ σχῆμα. Στὴ συνέχεια, κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1325-1335 ὁ Ἰσίδωρος ἐπανέρχεται, ὕστερα ἀπὸ τὴν παραμονὴ του στὸν Ἄθωνα, στὴ Θεσσαλονίκη, προσλαμβάνοντας τὸν ρόλο τοῦ ἀποστολικοῦ διακόνου-ἱεραποστόλου τῆς ἡσυχαστικῆς διδασκαλίας στὸ ποίμνιο τῆς πόλης. Σύμφωνα μετὰ τὸν βιογράφο του, Φιλόθεο Κόκκινο, ὁ Ἰσίδωρος εἶχε μετατραπεῖ πλέον ἀπὸ

ένα ἐλλόγιμο καὶ ἐξέχον μέλος τῆς τοπικῆς κοινωνίας σὲ ἕναν τύπο, ὁδηγὸ καὶ διδάσκαλο τῆς ἀρετῆς γιὰ ὅλο τὸ ποίμνιο: «καὶ κύριος καὶ διδάσκαλος καὶ διάκονος πάντων διὰ Χριστὸν αὐθις καὶ δοῦλος». Συνεπῶς, ἴσως σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀθωνιτῶν λογίων ποὺ ὑπῆρξαν δάσκαλοι, ἡ ἔννοια τῆς διδασκαλίας, μετὰ τὴν μοναχικὴ κουρά, μεταπλάθεται καὶ προσλαμβάνει ἕνα νέο χαρακτήρα, αὐτὸν τῆς πνευματικῆς καθοδήγησης τῶν ὑπολοίπων, ἀσφαλῶς χαμηλότερης μόρφωσης, μελῶν τῆς ἴδιας μοναστικῆς ἀδελφότητος καὶ κοσμικῶν, μὲ τὸ διδακτικὸ ὕλικὸ νὰ ἀντλεῖται πλέον ὄχι ἀπὸ κλασικὰ ἔργα, ἀλλὰ ἀπὸ νουθεσίες καὶ ψυχωφελῆ ἐδάφια κειμένων τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς γραμματείας.

- Ἐνα βασικὸ ἔρωτημα σχετικὰ μὲ τὴν ἀγιορειτικὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση εἶναι τὸ ποιά ἦταν ἀκριβῶς τὰ κείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν συχνότερα ὡς σχολικὰ ἀναγνώσματα στὰ ἀθωνικὰ παιδευτήρια, καθὼς δὲν εἴμαστε σίγουροι ἐὰν ἡ διδακτικὴ ὕλη τῶν σχολείων τοῦ Ἁγίου Ὁρους συνέπιπτε μὲ ἐκείνη τῶν σχολείων ἐκτὸς τῆς ἀθωνικῆς πολιτείας, μοναστικῶν καὶ κοσμικῶν. Ἀκόμα, ὅμως, καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ ἐκπαίδευση ποὺ λάμβαναν οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁθωνα ἦταν ἐπικεντρωμένη περισσότερο πρὸς θεολογικὰ ἔργα παρὰ πρὸς κείμενα κοσμικοῦ περιεχομένου,¹³ ἡ ἐξέταση κωδίκων μὲ θεολογικὰ κείμενα, ποὺ ἐπιβεβαιωμένα βρέθηκαν γιὰ ἕνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα τῆς βυζαντινῆς περιόδου σὲ κάποια μοναστικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἁθωνα, ὀφείλει πάντα νὰ διέπεται ἀπὸ ἰδιαίτερη προσοχή, λαμβάνοντας ὑπόψη κάποιες ἀναγκαῖες παραμέτρους. Ἐνδεικτικὰ, ἀξίζει νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὸ σχετικὸ παράδειγμα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, καθὼς δεκαῆξι λόγοι τοῦ Θεολόγου ἦταν σταθερὰ παρόντες στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τῆς βυζαντινῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης. Ὁ κώδικας Parisinus Coisl. gr. 241 (10^{ος}-11^{ος} αἰ.), ἕνα σημεῖωμα τοῦ ὁποῦ μᾶς παρέχει τὴν πληροφορία ὅτι βρισκόταν στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας κάποιο διάστημα κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ, παραδίδει τὰ σχόλια τοῦ Βασιλείου Ἐλαχίστου στὶς ὀμιλίαις τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. Τὸ περιεχόμενον τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἰδιαίτερος χρήσιμος στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα ἑνὸς πιθανοῦ λαυριωτικοῦ σχολείου. Ὡστόσο, ἐὰν λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ δεκαῆξι ὀμιλίαις τοῦ Γρηγορίου ἦταν σταθερὰ ἐνταγμένες καὶ στὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας, τότε ἡ κτήση – καὶ πιθανὴ χρῆση – ἑνὸς κώδικα μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενον ἐνδεχομένως νὰ μὴν συνδέεται μὲ ἐκπαιδευτικὲς ἀλλὰ μὲ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς μονῆς, δηλαδὴ τὴν κατανόηση τοῦ περιεχομένου τῶν ἀναγιγνωσκομένων λόγων τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς. Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν δεδομένων θὰ προσέφερε πιὸ ἀσφαλῆ συμπεράσματα στὴν ἔρευνά μας ἢ μελέτη κωδίκων ὄχι μὲ Ὁμιλίαις τοῦ

¹³ Κάτι παρόμοιο, ἐκτὸς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, συνέβη μὲ τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Ἰσιδώρου Βουχειρᾶ, μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1347-1350), στὴ Θεσσαλονίκη, καθὼς ὁ Ἰσιδῶρος εἶχε τοποθετήσει στὴ θέση τῆς θύραθεν γραμματείας τὰ κείμενα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ἐπιπρόσθετα, πιθανῶς ὁ Φιλόθεος Κόκκινος συνδύασε τὴν θύραθεν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία στὴ διδασκαλία του στὰ μοναστήρια τῆς Θεσσαλονίκης.

Θεολόγου και σχόλια σε αυτές, αλλά με ποιήματα του ίδιου Καππαδόκη πατέρα, τα οποία δεν είχαν λειτουργική χρήση και χαρακτηρίζονται από μία συχνή παρουσία στη σχολική πρακτική των Βυζαντινών.

- Είναι δεδομένο ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο υπήρχαν και κυκλοφορούσαν στον Άθωνα χειρόγραφα με έργα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Τυπικό δείγμα αυτής της διαπίστωσης είναι μία σωζόμενη διαθήκη, η οποία χρονολογείται περί το 1270. Εκεί, ο μοναχός Θεόδουλος – κατά κόσμον Θεοδόσιος Σκαράνος –, καταγόμενος από την Έρμυλία (σημ. Ορμύλια) της Χαλκιδικής, κληροδοτεί στη μονή Ξηροποτάμου όλη την περιουσία του, στην οποία συγκαταλέγονται διάφορα βιβλία, ανάμεσα σε αυτά και κάποιο χειρόγραφο με έργα του Γρηγορίου Θεολόγου: «... Θεολόγος, τυπικ(όν) του αγίου Σάβα βαμβίκινον ...». Στο πεδίο της χειρόγραφης παράδοσης των ποιημάτων του Ναζιανζηνού, σήμερα σώζεται ο κώδικας Oxoniensis Bodl. Clark. 12 (C) (10^{ος} αι.). Πρόκειται για περγαμηνό χειρόγραφο, το οποίο παραδίδει ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού μαζί με παράφραση, καταγεγραμμένη υπό τη μορφή περιθωριακῶν σχολίων. Οί Tuilier και Bady θεωρούν βέβαιη τη σύνθεση του κώδικα εντός ενός μοναστικού περιβάλλοντος, το οποίο μπορεί να βρισκόταν είτε στον Άθωνα είτε σε κάποιο μοναστήρι της νοτίου Ιταλίας.
- Εκτός, όμως, από τον κώδικα της Όξφορδης, του οποίου η σύνδεση με το Άγιον Όρος είναι πιθανολογούμενη, γνωρίζουμε τρεις κώδικες που μπορούν με ασφάλεια να ταυτιστούν με την άθωνική μοναστική πολιτεία της βυζαντινής περιόδου. Πρώτος χρονολογικά είναι ο κώδικας Mosquensis Synod. gr. 156 (52/LIII) (Mq) (12^{ος} αι.). Το χειρόγραφο παραδίδει αποκλειστικά ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και την Παράφραση Β, διατεταγμένα σε δύο ξεχωριστές στήλες. Ο κώδικας αρχικά ανήκε στη μονή Ίβήρων, με τον μοναχό Άρσένιο Ίβηρίτη να είναι ο πιθανός αντιγραφέας του. Έπεται χρονολογικά το χειρόγραφο Coislinianus 56 (D) (14^{ος}-15^{ος} αι.), το οποίο παραδίδει ποιήματα του Γρηγορίου Θεολόγου και την Παράφραση Β σε δύο στήλες, με την Παράφραση Α να σώζεται με τη μορφή μεσόστιχων γλωσσῶν στη στήλη της Παράφρασης Β. Ο εν λόγω κώδικας αρχικά ανήκε στη μονή Μεγίστης Λαύρας. Τρίτος κατά χρονολογία έρχεται ο κώδικας Neapolitanus gr. 24 (N) (15^{ος} αι.). Πρόκειται για σύμμικτο χειρόγραφο, καθώς παραδίδει ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, δύο έπιγράμματα του Γρηγορίου Αχρίδος και ένα έγκώμιο του αρχidiaκόνου Ίωσήφ για τον άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα. Η Παράφραση Α παραδίδεται, όπως και στον κώδικα D, υπό τη μορφή μεσόστιχων γλωσσῶν. Ο Sicherl παρουσιάζεται βέβαιος για το γεγονός ότι ο κώδικας N συντέθηκε στον Άθωνα.
- Οί τρεις παραπάνω κώδικες αποτελούν αξιόπιστους μάρτυρες της ύπαρξης σχολικής εκπαίδευσης στις μονές του βυζαντινού Άθωνα. Τα

ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού κατέχουν μία όρισμένη θέση στο βυζαντινό σχολείο, γεγονός που πιστοποιείται τόσο από την παρουσία τους σε αρκετά χειρόγραφα σχολικού χαρακτήρα όσο και από τα τέσσερα παραδεδομένα λεξικά στην ποίηση του Θεολόγου (*Lexicon Ordine Versuum*, *Lexicon Casinense*, *Lexicon Ordine Alphabetico*, *Lexicon Oxoniense Versuum*), τα οποία συνδέονται με το βυζαντινό σχολείο, όπως θα δείξει με περαιτέρω τεκμήρια ή υπό εκπόνηση διδακτορική μας διατριβή με θέμα τις παραφράσεις στα ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Άκόμα και αν κάποιος, όμως, διατύπωνε αμφιβολίες για τη σύνδεση των συγκεκριμένων κωδίκων με όρισμένα άθωνικά παιδευτήρια, επικαλούμενος το γεγονός ότι η παρουσία των ποιημάτων του Ναζιανζηνού στη σχολική εκπαίδευση του Βυζαντίου δεν ήταν τόσο έντονη όσο αυτή των λόγων του, ή διάταξη ποιημάτων και παραφράσεων, ιδιαίτερα στους κώδικες Mq και D, σε δύο ξεχωριστές στήλες δεν αφήνει το περιθώριο κανενός ενδοιασμού για τη σχολική χρήση αυτών των χειρογράφων. Η συγκεκριμένη ταξινόμηση του ύλικού ήταν ιδιαίτερος βοηθητική για τον αναγνώστη, καθώς αυτός ήταν σε θέση να βλέπει την ίδια στιγμή τόσο το πρωτότυπο όσο και την επαναδιατύπωσή του σε ένα απλούστερο γλωσσικό επίπεδο.

- Παρατηρώντας το περιεχόμενο ιδιαίτερα των κωδίκων Mq και D, διαπιστώνουμε ότι αυτοί σώζουν, μεταξύ πολλών άλλων ποιημάτων του Ναζιανζηνού, ποιητικά κείμενα που θα μπορούσαν να προσιδιάζουν στη φυσιογνωμία και τη στόχευση ενός μοναστικού σχολείου: το έκτενές ποίημα *Παρθενίης έπαινος* (I,2,1) έξυμνει τον μοναστικό βίο, στο ποίημα *Περί τής του βίου ματαιότητος και άπιστίας και κοινού πάντων τέλους* (II,1,32) θεματοποιείται ή ματαιότητα που χαρακτηρίζει κάθε έκφανση τής επίγειας ζωής, το ποιητικό έργο *Είς την νόσον* (II,1,50) θέτει στο επίκεντρο τις συνεχείς και επίβουλες ενέργειες του Σατανά στη ζωή του Θεολόγου, ενώ το ποίημα *Είς εύγενή δύστροπον* (I,2,26) έχει έναν άμιγώς ήθικό χαρακτήρα, ο οποίος θα ήταν ιδιαίτερος ένδεδειγμένος για το περιβάλλον του βυζαντινού σχολείου, εφόσον άπευθύνονται κατηγορίες προς κάποιον εύγενή που χρησιμοποιεί ως όχημα την καταγωγή του, προκειμένου να χλευάσει ένα άτομο κατώτερης κοινωνικής κλίμακας. Έκτος αυτού, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι κώδικες Mq και D παραδίδουν την Παράφραση Β, καθώς αυτός ο τύπος παράφρασης δεν άποδίδει πιστά και λέξη προς λέξη το πρωτότυπο, όπως κάνει ή Παράφραση Α, αλλά χαρακτηρίζεται από μία ελεύθερη άπόδοση του πρωτοτύπου, ή οποία συνεπάγεται και μία έμφανή νοηματική επέκταση του άρχικου κειμένου. Συνεπώς, ίσως αυτό το γνώρισμα να υποδεικνύει, ιδιαίτερα στην περίπτωση του κώδικα Mq, που διαπιστωμένα συντέθηκε στη μονή Ίβήρων, πως αυτό το χειρόγραφο άπευθυνόταν σε μοναχούς, οι οποίοι είχαν ένα όρισμένο μορφωτικό επίπεδο, ώστε να είναι σε θέση να κατανοήσουν μία άρκετα αυτόνομη από

τὸ πρωτότυπο ἀπόδοση κλασικιστικῶν κειμένων, ὅπως εἶναι τὰ ποιήματα τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου.

- Ξεχωριστὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦμε περαιτέρω στὸν κώδικα Mg, ὁ ὁποῖος καὶ συντέθηκε στὴ μονὴ Ἰβήρων. Τὸ ἔργο (κυρίως τὸ ὁμιλητικό) τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, προσλαμβάνει μίαν σημαίνουσα θέση γιὰ τὴν γεωργιανὴ λογοτεχνικὴ παράδοση. Ἦδη ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἐπιφανεῖς λόγιοι τῆς Γεωργίας, ὅπως οἱ Εὐθύμιος Ἰβηρίτης καὶ Ἐφραῖμ Mtsire, ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ μὲ τὴ μεταγλώττιση, κατὰ κύριο λόγο, τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Ναζιανζηνοῦ στὰ γεωργιανὰ, ὥστε νὰ τὶς καταστήσουν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο προσβάσιμες στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς Γεωργίας. Ἡ μονὴ Ἰβήρων καὶ τὸ ἀντιγραφικὸ τῆς ἐργαστήριον, στὰ πλαίσια τοῦ ὁποῖου συντέθηκαν πολλοὶ διαφορετικοὶ κώδικες, συνέβαλλαν καθοριστικὰ σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης τοῦ γεωργιανοῦ πολιτισμοῦ, καθὼς ἀπὸ τὸν 11^ο αἰ. καὶ ἐξῆς πολλὰ ἑλληνικὰ κείμενα μεταφράστηκαν ἀπὸ μοναχοὺς τῆς Ἰβήρων στὴν γεωργιανὴ γλῶσσα καὶ κάποια γεωργιανὰ ἔργα στὴν ἑλληνικὴ. Τυπικὸ δεῖγμα αὐτῆς τῆς ἔντονης ἐνασχόλησης τῶν Ἰβηριτῶν μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἀποτελεῖ ὁ κώδικας Ivir. geo. 68 (τέλη 10^{ου} αἰ.), ποὺ εἶναι αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Εὐθυμίου Ἰβηρίτη. Παραδίδει μεταφρασμένες ἀπὸ τὸν Εὐθύμιον τὴν Ὁμιλία 38 τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ *Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα* καὶ τὴν ἐπεξήγηση δυσνόητων χωρίων τοῦ ἴδιου κειμένου ἀπὸ τὸν Μάξιμον Ὁμολογητὴ. Ἡ σημασία τῆς ἀνάδειξης τοῦ κώδικα Mg ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀντιγραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς Ἰβήρων συνδέθηκε διαχρονικὰ μὲ μίαν ἐκτεταμένη μεταφραστικὴ δραστηριότητα στὴν γεωργιανὴ γλῶσσα κυρίως σχετικὰ μὲ τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. Ἴσως ἡ σύνδεση τῆς σύνθεσης τοῦ ἐν λόγω κώδικα μὲ τὸ scriptorium τῆς ἰβηριτικῆς μονῆς νὰ ὑποδεικνύει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς μοναστικοῦ σχολείου, καὶ ἓνα ἐντονότερο (ἀπὸ ὅ,τι, τουλάχιστον, γνωρίζαμε ἕως τώρα) ἐνδιαφέρον τῶν ἐκεῖ μοναστῶν γιὰ τὸ ποιητικὸ, αὐτὴ τὴν φορά, ἔργο τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου.
- Συμπερασματικὰ, εἴμαστε σὲ θέση νὰ συμπεράνουμε πῶς ἐντὸς τῶν βυζαντινῶν χρονολογικῶν ὁρίων στὸν Ἄθωνα λειτούργησαν παιδευτήρια διαφόρων βαθμίδων. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα ποιά κείμενα ἦταν ἡ διδακτικὴ ὕλη αὐτῶν τῶν σχολείων. Ὅμως, οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ ἐπιμέρους κώδικες, οἱ ὁποῖοι εἴτε συντέθηκαν στὸ Ἅγιον Ὅρος εἴτε βρισκόντουσαν ἐκεῖ στὴ βυζαντινὴ περίοδο, μᾶς ὠθοῦν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ἀναγνώσματα τῶν ἄθωνικῶν παιδευτηρίων δὲν θὰ διέφεραν αἰσθητὰ ἀπὸ αὐτὰ τῶν σχολείων ἔξωθεν τῆς ἄθωνικῆς μοναστικῆς πολιτείας. Ἄλλωστε, κάτι τέτοιο καθίσταται ἀκόμη περισσότερο πιθανόν, ἂν συνυπολογίσουμε ὅτι οἱ ἁγιορεῖτες μοναστῆς ἔζησαν καὶ ἔδρασαν γιὰ κάποιο διάστημα τῆς ζωῆς τους ἐκτὸς τοῦ Ἄθωνα, ὅποτε δὲν θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ μετέφεραν, αὐτούσιες ἢ καὶ

έλαφρῶς παραλλαγμένες, τὶς δραστηριότητές τους στὶς ἀθωνικὲς μονές, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς βρισκόντουσαν σὲ συνεχῆ διάδραση μὲ τὴν ὑπόλοιπη βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Ἀκόμη, διαφαίνεται πῶς παιδευτήρια λειτούργησαν διαπιστωμένα στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας τὸν 10^ο αἰ. καὶ στὴ μονὴ Βατοπεδίου στὶς ἀρχές τοῦ 15^{ου} αἰ., ἐνῶ πιθανῶς τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς μονές Ἰβήρων καὶ Μεγίστης Λαύρας κατὰ τὸν 12^ο αἰ. καὶ στὸ διάστημα τῶν τελῶν τοῦ 14^{ου} μὲ ἀρχές τοῦ 15^{ου} αἰ., ἀντίστοιχα. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ στὸ ἐξῆς, θὰ προστεθοῦν χρήσιμα δεδομένα γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ βυζαντινοῦ Ἄθωνα, ἂν ἡ παλαιογραφικὴ καὶ κωδικολογικὴ ἔρευνα κατορθώσει νὰ ἐξακριβώσει νέες καὶ ἀξιόπιστες μαρτυρίες γιὰ κώδικες μὲ πιθανὴ σχολικὴ χρῆση, οἱ ὁποῖες θὰ ἐπιβεβαιώσουν εἴτε τὴ σύνδεση τῆς σύνθεσής τους μὲ κάποιο ἀθωνικὸ scriptorium ἢ/καὶ τὴν παρουσία τους σὲ κάποια ἀγιορειτικὴ βιβλιοθήκη κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο.